XVI

ՀԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII Դ.)

Մեծ մասամբ ժամանակակցի ստույգ վկայություններ է ընդգրկում Մատենադարանի № 8184 ժողովածուի 5բ—11ա էջերում գտնվող ժամանակագրությունը, որից բացի ժողովածուի մեջ տեղ են գտել նաև.

ա. Հակոբ Կարնեցու հոր՝ Գեորգ քահանայի կենսագրությունը, որ գրել է Հակոբ Կարնեցին։

բ. Հակոբ Կարնեցու «Շինուած Կարնոյ քաղաքին» աշխատությունը։

գ. Էջմիածնի կաթողիկոսների աթոռակալության ցանկը, որը սկսվում է Բարսեղ Անեցու մահվան (1113 թ.) հանգամանքների բավական մանրամասն շարադրումից։ Ցանկը հասնում է մինչև Հակոբ Ջուղայեցու ժամանակները և ընդհատվում։

Այս ժամանակագրությունն սկսվում է 1482 թվի դեպքով և հասնում մինչև 1672 թ.՝ Հակոբ Ջուղայեցու Կ. Պոլսից վերադառնալը։ Հաճախ հանդիպում են այնպիսի դեպքերի հիշատակություններ, որոնք շարադրված են նաև «Շինուած Կարնոյ քաղաքին» աշխատության մեջ։ Նկատի ունենալով այս, ինչպես և № 8184 ժողովածուի մեջ գտնվող Հակոբ Կարնեցու կողմից գրած իր հոր կենսագրությունը, կարծում ենք, որ ժամանակագրությունն էլ պատկանում է Հ. Կարնեցու գրչին։

Այս ենթադրությունը հաստատվում է ի միջի այլոց նրանով, որ ժամանակագրության մեջ հեղինակը, հիշելով 1655 թ. Կարինի ավագ երեց Գեորգի մահը, վերջինիս համարում է «հայր մեր»։ Սկզբում կարծում էինք, որ այդ դարձվածքը գործածված է հոգևոր հայր իմաստով, սակայն նույն Գեորգ երեցի կենսագրության մեջ, որը շարադրել է Հակոբ Կարնեցին, եղբոր՝ Մաղաքիայի և այլոց խնդրանքով, մի շարք դեպքերում գործածել է «վասն հօրն մերում» (վերնագրում), «հայրն մեր Գէորգ», «հայրն մեր» դարձվածքները։ Այստեղից էլ ժամանակագրությունը առանց տատանվելու վերագրում ենք Հակոբ Կարնեցուն։ Այսպիսով հիմա է պարզ դառնում, որ Հակոբ Կարնեցին «Շինուած Կարնոյ քաղաքին» աշխատությունից բացի գրել է իր հոր՝ Գեորգ երեցի կենսագրությունը և կազմել սույն ժամանակագրությունը, որոնք մինչև հիմա չկային հրապարակի վրա։ Այդ պատճառով էլ վերջիններս մուծեցինք սույն ժողովածուի մեջ։

Հեղինակը ժամանակագրության սկզբի մի շարք դեպքերն ընդհանուր առմամբ վաղակատար անցյալով է հիշում. օրինակ՝ «ՌԻԴ Լէլա փաշան Արզրում մէչիտ է շիներ» կամ «ՌԿԷ փետրվարի ամսոյն Յակոբն և Սուգիասն են ծնեալ» և այլն, իսկ ՌՀԶ (1627) թվից հետո դեպքերը հիշվում են անցյալ կատարյալով կամ ներկա ժամանակով, օրինակ՝ «Ապազան ապստամբեցաւ», «կամէին», «կարէին», «ոչ կարաց» և այլն։ Ոճական այս տարբերությունները մեզ ենթադրել են տալիս, որ Հակոբ Կարնեցին 1627 թվից սկսած ժամանակակից դեպքերն է արձանագրել, իսկ մինչ այդ տեղի ունեցած դեպքերի հիշա-

տակությունը գրավոր աղբյուրներից օգտվելու կամ լսածի արդյունքն են։ Ժամանակագրության մեջ կան դեպքեր, որոնք պատմության համար քիչ նշանակություն կարող են ունենալ (օրինակ՝ ոմն Անանիայի քահանա ձեռնադրվելու վկայությունը և այլն), սակայն դրանց կողքին կան և շատ հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնք հաստատվում են այլ աղբյուրներով։

Ժամանակագրության մեջ հիշված շահ Իսմայիլի 1501 թվին վարած պատերազմների մի էջը, որը վերաբերում է Բաբերթի 6-ամսյա անօգուտ պաշարմանը և, որը կատարվել է շահ Իսմայիլի զորավարներից մեկի՝ Ղարաճայ Էլիազի գլխավորությամբ, հաստատվում են այլ վկայություններով, որոնք վերաբերում են այլ վայրերում, դարձյալ 1501 թվին մղած կռիվներին։ Այդ աղբյուրներից մեկը Բարսեղ Արճիշեցու տարեգրության վկայությունն է։[1]

Ավելի հետաքրքիր է ժամանակագրության այն վկայությունը, որը վերաբերում է Հակոբ Ջուղայեցու 1664 թվին Երուսաղեմ մեկնելուն։ Հակոբը ճանապարհորդում է 1664 թվին և հասնում մինչև Թոխաթ, սակայն այստեղ լսում է, որ Էջմիածնում տեղի են ունենում գժտություններ, ստիպված վերադառնում է Էջմիածին։ Թե ի՞նչ գժտություններ են տեղի ունեցել Էջմիածնում այդ ժամանակ, մեզ պարզում է Զաքարիա Սարկավագը,[2] սակայն վերջինս չի նշում այդ դեպքերի տարեթիվը։ Օրմանյանը, օգտվելով Զաքարիա Սարկավագի վկայությունից, գրում է. «... Յակոբ կաթողիկոս կանուխեն (1665 թ. առաջ— Վ. Հ.) ալ Կ. Պոլիս երթալու միտք մը ունեցած էր...»։[3]

Մինչդեռ միայն ժամանակագրությունն է մատնացույց անում այդ ճանապարհորդության տարեթիվը, բացի այդ, ըստ ժամանակագրության Հակոբ Ջուղայեցին գնալու էր ոչ թե Կ. Պոլիս, ինչպես կարծում է Օրմանյանը, այլ Երուսաղեմ։

Հակոբ Կարնեցու ժամանակագրությունը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն պատմական որոշ դեպքեր մանրամասը շարադրել, այլև վերջինիս օգնությամբ ճշտել որոշ ուսումնասիրողների սխալ հետևությունները։

Հայագետներից Ա. Խաչատրյանը,[4] Հակոբ Կարնեցու կյանքը դնում է 1622—1662 թվերի շրջանում, մինչդեռ ժամանակագրության մեջ ունենք պարզ ցուցում, որ Հակոբ Կարնեցին ծնվել է 1618 թվի փետրվարին։ Նկատի ունենալով ժամանակագրության վերջին եզրը՝ 1672 թ., կարծում ենք, որ նա մինչև 1672 թ. դեռ կենդանի է եղել։

---

[1] Վերոհիշյալ տարեգրությունը տես ներկա հրատարակության 126—129 էջերում։

[2] «Զաքարիայ Սարկաւագի պատմագրութիւն» 1870, Վաղարշապատ, հատոր երկրորդ էջ 72։

[3] Օրմանյան «Ազգապատում», էջ 2562։ Օրմանյանը այս դեպքի առթիվ օգտագործել է միայն Զաքարիա Սարկավագի վկայությունը, իսկ վերջինս իր վկայության մեջ Հակոբ Ջուղայեցու Կ. Պոլիս ուղևորվելու մասին ոչինչ չի նշում, ընդհակառակը, նրա վկայությունը հաստատում է ժամանակագրությունը, այնտեղ ասված է. «...Կաթուղիկոսն Յակոբ բերեալ ձեռնասուն աշակերտն իւր Իսահակ վարդապետ Մակուեցի՝ արար եպիսկոպոս, և եղի տեղի իւր Աթոռակալ և Տեղապահ և ինքն ելեալ գնաց ի սուրբ Երուսաղէմ (ընդգծումը մերն է Վ. Հ.) «Պատմագրութիւն» հատ. Բ, էջ 71—72։ Իսկ թե ինչպես է Երուսաղեմ մեկնելու վկայությունը դարձել Կ. Պոլիս մեկնելու ենթադրություն, մեզ մնում է անհասկանալի։

[4] «Հնուն պատմիչների վկայությունը հին Հայաստանի ոսկեհանքերի և նրանց տեղի մասին» (Պետ. Համալսարանի Տեղեկագիր № 1, 1925 թ. էջ 50)։ Խաչատրյանի բերած տվյալը օգտագործել է պրոֆ. Հ. Աճառյանը «Հայոց անձնանունների բառարան» Երևան, 1946, հատոր 3, էջ 511։ Սակայն Տեղեկագրի հրատարակիչ Կ. Կոստանյանը հարցին ավելի ճիշտ է մոտենում, նա գրում է «Հ. Կարնեցին նկարագրել է դեպքեր, որոնց ժամանակն ընկնում է 1622—1662 թվերի մեջ» (Տեղեկագիր էջ 3)։

Թվականութեանս մերում ՉԼԱ (1482) մայիս ամ[ս]ոյ ԻԶ (26) Արզրում երկիրս այնպէս սաստիկ ձուն է եկեր, որ ոչխարն և տաւարն մնացեալ են շարաթով ի տուն և խոտ են կերեալ։ Տանուտէրն եկաւորն է եղեալ, Թ (9) և տասն երակի տարի է եղեալ, և կէտ սուգականն ի ԿԴ (64) տարին է մտեալ։ 5

Ի թվականիս մերոյ ՉԾ (1501) զօրացաւ ազգն Պարսից, որ Սոֆի ասեն, որ է Ղզըլպաշ, որոյ անուն թագաւորին շահ Իսմայիլ, ելեալ ի Սպահանայ և եկեալ էառ զԹարվէզ։ Եւ առաքեաց զօրս բազումս երկիրս Հայոց՝ գերեաց. տուերևաց և տսպատակեաց բազում գիւղք և զաւառք։ Եկն և եհաս ի գաւառն Խախտեաց, որ է Բարերթ և պաշարեաց զամուր բերթն նորա և արար խսար Հ (6) ամիս և ոչ կարաց առնուլ զնա, ել և կորեաւ. և անուն գլխաւորին էր Ղարաճայ էլիաղ։ 10

Ի թվականիս մերոյ ՉՁԴ (1535) սաստիկ շարժ եղև Երզնկա քաղաքն և երկիրն ամենայն, որ Կապոսի վանից Լուսաւորչի եկեղեցոյ գուպէթն թռաւ և այլ բազում շինուածք տապալեցան և մարդիկք կորեան։ 15

Ի թվականութեանս մերում Ռ (1551)-ն սուլթան Պայեայզիտն և Սէլիմ եկեալ են Արզրում. փոքր եղբայր Պայեազիտն փախեր է Ղզըլպաշն, և Սէլիմն եկեալ ոչ է գտեալ[1] զեղբայրն. բարկացեր է ի վերայ Այեազ փաշին. Եւ ելեալ Սէլիմն գնացեր է Համիթ և զԱյեազն կապանօք և բոկոտամբ տարեալ է ի դուռն Ամթա կախեալ է, և ապա ինքն մտեր է յԱմիթ։ Եւ տէր Մկրտրիչն[2] տղա է եղեալ։ 20

Ի թվականութեանս ՌԺԸ (1569) Վէզիրօղլին ի դուրսն պարիսպէ պտըտեր, Արզրում։ 25

Ի թվականութեանս ՌԻԴ (1575) Լէլա փաշան Արզրում մէչիտ է շիներ։

Ի թվականութեանս ՌՂԴ (1595) տէր Դէո[ր]գն[3] Արզրում է եկեր։ 30

Ի թվականութեանս մերում ՌԾԵ (1606) սով սաստիկ է եղեար,[4] որ մարդ զմարդ, շուն և կատու կերեալ են այս վերին աշխարհս բովանդակ՝ Ցանկիւրու և Ղայսարու հետ մինչև ի Թարվէզ, Վան և Բաղէշ, Համթայ սանճախն, բոլորն Դ (3) տարի։ Աստուած ազատէ այնպիսի պատուհասէ զամենայն մարդ։ 35

Կաթողիկոսն Էջմիածինն Ցուրհայեցի Սրապիոնն է եղեալ

և Մելքիսէթն բաղում փորձանս և չարչարանս է հանեբ ի վերայ նորայ շահ Աբասի հրամանաւն։ Այս այն Աբասն է, որ Բասենու հետ ազգս Հայոց սուրկուն արար տարաւ ի Սպահան։ ‖ Իսկ [6բ] Սրապիոն կաթողիկոսն մաղապուրծ եկն Ցամիթ. և նստան կաթողիկոս Աւետիս և Դաւիթն։ Եւ Մելքիսէթ կաթողիկոսն ելեալ գնաց յետոյ ի Լէհ և անդ վախճանեցաւ։ Սրապիոնն ի Ցամիթ էառ վախճան. և մնաց Դաւիթն մինչև որ Մովսէս վարդապետն, որ տիրեաց Էջմիածնա և յետոյ եղև կաթողիկոս։ Ընդ այն ժամա[նա]կին Թարվէզ, Շրվան և Շամախի բովանդակ Օսմանցոց էր, Ըստամպօլա թագաւորին, բայց յետոյ զամենայն շահ Աբասն էառ։

Ի թվականի[ս] մերում ՌԿ (1611) աէր Գէորգն և աէր Անանիան քահանայ են եղեալ, ձեռամբ Սահակ եպիսկոպոսին, առաջնորդ քաղաքիս և Լուսաւորչի վանիցն։

Ի թվականութեան ՌԿԷ (1618) փետրվարի ամսոյն Յակոբն և Սուքիասն են ծնեալ։

Ի թվականիս մերում ՌՀ (1621) յոյժ մահ է անկեր Արզրում և շրջակա բոլորքն։ Եւ ծովն Ըստամպօլա սառեր է այնպէս,[6] որ շուն և մարդ է անցեր Ղալաթիա։

Եւ Աղաքա փաշան, ի մէջ Արզրումա քաղաքիս, զԱճայմօղլանին հաւատոյ վերայ կրակն ձգեաց։ Եւ նա ամենևին ոչ ի սպառնալեացն երկեաւ և ոչ խոստմանցն ունկն եդիր, այլ արիաբար եմուտ ի հուրն, որ տղայքն ‖ ի դէմ կուլային և հաղարք [7ա] հազարաց հայ և տաճիկ շրջապատեալ հայէին տեսանել զկատարումն. և նայ ուրախութեամբ եմուտ ի հուրն և ձայնեաց ասելով. «Ալլայի սէվդան, ալլայ չաղըրաւնն»[7] Եւ ամենեքեան ձայն արձակեցին և նոյն ժամայն էառ զկատարումն, վասն անուանն Քրիստոսի, զի Նուրիճան էր անունն, նորին յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի։[8] Եւ ի գիշերին պահապանք բերթին տեսին անհերև լոյս, պայծառ ծագեալ ի վերայ ոսկերացն և ընդ առաւօտն բերին զմնացեալ ոսկերսն ամենայն և եդին ի գլխ տապանի ի մէջ եկե[ղ]եցուն, որ կա մինչև ցայսօր ի պահպանութիւն քաղաքիս։

Ի թվականութեանս մերում ՌՀԶ (1627)-ն Աբաղն ապըստամբեցաւ ի Թագաւորէն։[9] Զի առաքեաց Թագաւորն սէրասքէր Դիշլանկ Հուսէինն ԺԲ (12) փաշաով և ՏՌ (5000) ենկիչարի ընդ նմա։ Եւ եկեալ բանակեցան ի մէջ դաշտին և կամէին խաբկանօք զԱբաղն ի դուրս հանել ասելով թէ՝ «եկ երթիցուք ի վերայ Ախըլցխոյ» և նա խորամանկութեամբ պատրաստութիւն եառ. և խմում[9ա] գիշերի ել և գնաց և կոտորեաց զամենեսեան և զԴիշլանկն ըմբռնեաց և բերեալ ի մէջ բերթին ‖ չարաչար մահուամբ [7բ] սատակեցոյց. և զկոզոպուտս նոցա զամենայն էառ և բազմացոյց զօրք բազում։ Եւ քինախնդիր եղեալ սուլթան Օսմանին, որ ենկիչարիք ըսպաննեցին ի Ստամպօլ և դրին զեղբայրն Մուրատ թագաւոր։

Եւ ինքնագլուխ եղեալ Աբաղայն աւերեաց վերին աշխարհիս և բերթորեաքն ամենայն, մինչև ի Սեբաստիայ. այնպէս

հուքմ և հրաման ունէր, որ Դ (4) կողմն քուրթ և կամ գող ոչ նրևէին, Ա (1) կին Ա (1) աւուր ճանապարհ կու գնայր, զի ենկիչարոց չար ժամա[նա]կն ոչ կին, ոչ լամուկ տղա քաղաքէն ելանել ոչ կարէին, և ի մէջ քաղաքին ևս ըմպոնեալ պղծէին զի սատուած յարոյց զԱպազան, որ լիրբև զոչխար զենեաց զնոսա չարաչար։ Եւ ելեալ ԿՌ (60000) ձիաւորօք գնաց յԱնկուրիա պաշարեաց զբերթն և պատերազմեցաւ. և ոչ կարաց աւնուլ գնա և դարձաւ Արզրում։ Եւ ի հասանել [Ռ]ՀԷ (1628) թվականին առաքեաց թագաւորն Չէթոնցի հայի աղա, Խալիլ փաշա վէզիրն ի վերայ Ապազին բազում զօրօք. և Ապազան զերկիրն ամենայն այրեաց և ինքն ամրացաւ ի բերթն, բազում պատրաստութեամբ։ Եւ Գ (3) ամիս խոսարեաց զնոսա և պատերազմեցաւ ‖ 6ա և ոչ կարաց առնուլ զբերթն, մինչ որ ձիւն եկն ի վերայ գլխոյ նորա, ել և կորեաւ։ Եւ Ապազան ընթացաւ զկնի նոցա և բազումս կոտորեաց և էառ զամենայն թօբ և Չէպախանա և բերէր ի բերթն Արզրումոյ։

Ի թուականիս մերում ՌՀԸ (1629) սուլթան Մուրատն եսպան զԽալիլն և արար առնաւուտ Խոսրով փաշան վէզիր և եա ի ձեռս նորա ԳՃՌ (300,000) ոգի։ Եւ դարնան եղեալ առեալ զօրսն Խոսրով բազում պատրաստութեամբ և եկն ի վերայ Արզրումա կրկին անգամ։ Եւ Ապազան փակեաց զդրունքն ամենայն. և պատերազմեցան մինչև ի սուրբ Խաչն։ Եւ զօրք Ապազին օրըստ օրէ փախեան ի դուրս և մնաց շիւար, զի բերթն մեծ էր և ոչ կարէր պահել, այնպէս քակեցին թօրով զԵրզնկու դառն վերևն, միջի պարիսպն, բռնէ ի բուռն, որ գետինն հասուցին, մինչ որ անճարացեալ Ապազան առաքեաց ելչի և արար խաղաղութիւն ընդ Խոսրովին. և ել ի բերթէն իւր մարդոմն և խաղնառմն և եղև որդէգիր Խոսրովին։ Եւ շինեաց դքակեալ պարիսպն Խոսրով և եդիր փաշա զԹայեարն Ուրհոեցի. և ետ հէտի շէրիֆ և կանչեցոյց Գ (3) օր, ‖ թէ Ապազին բանքն մի այլ ևս յիշեսցի։ 6բ Եւ առեալ Խոսրով զԱպազայն և գնաց ի Սաամպօլ և սուլթան Մուրատն խլաթեաց և ետ Պուտում։

Ի թվականիս մերում ՌՁ (1631) եղև կաթողիկոս Մովսէսն[10] և արար բազում կարգս և ուղղութիւնս և էջմիածին նոր նորոգեաց և ԲՃ (200) միաբանիւք և բազում վարդապետս եհան։ Եւ Սրսոյ Քացախ կաթողիկոսն եկն Արզրում ի տեսութիւն Մովսէսին։

Ի հասանել ՌՁԲ (1633) թվին վախճան էառ Մովսէսն[11] և մեր առաջնորդ աստուածաբանն Մինաս,[12] որ էր աշակերտ Կեղեցի մեծ Ղուկասին, և եդաւ ի մէջ ատենին, նաև Սրսոյ կաթողիկոսն՝ Մինաս[13] գնացեալ Երզընկա քաղաք և էառ անդ վախճան և եդին մերձ առ Կեղեցի Ղուկաս վարդապետին։

Ի թվականիս մերոյ ՌՁԲ (1633) յաւուր Ցայտնութեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի նստաւ կաթողիկոս տէր Փիլիպոսն.[14]

Ի թվականիս մերոյ ՌՁԳ (1634) Հոռոմք զատիկն ծռեցան։ Տէր Մկտրիչն վախճան էառ[15] և եղև տէր Գէորգն աւագ էրէց։

ՌՁԴ (1635) սուլթան Մուրատն եկն ԴՃՌ (400,000) ոգով Վարդավառին[16] և գնաց էառ զԵրևան Ը (8) օրն.[17] և հասեալ ի Թարվէզ, || էանց ի Վան և գնաց ի Ստամպօլ։ 9ա

ՌՁԵ (1636) ձմեռն շահ Սէֆին եկն և էառ զԵրևան[18]

5 ՌՁԶ (1637) Արզրումու բերթին մէջն ժամատուն շինեցին։

Ի թվականիս ՌՁԸ (1639) սուլթան Մուրատն գնաց ի Պաղատատ և էառ զնա և գնացեալ ի Սաամպօլ մեռաւ և եղբայրն Իպրահիմն թագաւորեաց ՌՁԹ (1640)։

Ի թվականիս ՌՂ (1641) Յակոբն և Սուլիասն քահանայ

10 եղեն. Մկտրիչն և Ղևոնդն տղա եղեն և յետ տարոյ միոյ Սողոմոնն։

ՌՂԲ (1643) Զաֆարն թէհրիր երաւ Արզրումայ փաշալիս և օգոստոս ամսոյն մահ անկաւ։ Էմին Ամիրիանն, Իղնատիոսն և բազում կտրիճ մեռան աստուած ողորմեսցի նոցունց. ամէն։

15 Ի թվականին ՌՂԴ (1644) Մուսաֆա վէզիրն [ս]պաննեցին ի Ստամպո[լ] և Ջիւան Ղափուճին եղև։

ՌՂԷ (1648) մեծ տէրտէրն[19] Էջմիածին գնայ։ Եւ օգոստոսի ամսոյն սուլթան Իպրահիմն [ս]պաննեցին ի Ստամպօլ և զորդին դրին թագաւոր Մէհմմատ անուն Թ (9) տարեկան։[20]

20 Եւ աւր ըստ օրէ զարգացաւ և յա[յ]ժ հանճարեցաւ։ Թնամբ նրւաճեաց զաշխարհս ամենայն և Լ (30) տարի պատերազմեցաւ ընդ ֆռ || անկին Վէնէտիկոյ, և զծովն Ովկիանոս ելից զրամով և 9բ
լաշով, և էառ զԿրիտէս կղզին թէմով և վիճակով և Է (7) բերթով զամենայն ՌՃԺԹ (1670) թվականին և զարձաւ։ խնդութեամբ յԱտրանայ։[21]

Ի սոյն թվականիս ՌՃԺԹ (1670) առաջնորդ մայրաքաղաքիս Արզրումա Սարգիս աստուածաբան և ձայնեղ վարդապետն, որ արար շատ շէնք և երեր աղրիւր ի դուռն Մուտուռկու[22] վանիցն, և ինքն հանգեաւ ի նոյն վանսն և եղաւ իղիր տապանի օգոստոսի ամսոյ ի ԺԵ (15)։

Ի թվականիս մեր ՌԺԺԱ (1662) Ըստամպօլա Դ—Ե (4—5) եկեղեցիքն հայի և հոռոմի քակեցին։ Արզրում ևս ամբ զրկեցին, բերթի միջի եկեղեցին մէջիդ արարին և ամենայն քրիստոնէից գլուխն սեաւ կտակ անցուցին։

35 Ի թվականիս մերոյ ՌՃ (1651) Փիլիպոս կաթողիկոսն եկն և գնաց Երուսաղէմ։

Ի թվականիս մերոյ ՌՃԲ (1653) Մուրթազան էմին Պետրոսն զուր տեղն կախեաց. եւ Ղազար եպիսկոպոսն վախճան էառ։ Փիլիպպոս կաթողիկոսն եկն Երուսաղէմայ. եւ մեր եկեղեցին

40 գոգք մտան։ Եգիտ Մուրթազայ փա[շա]ն և ըմպոնեաց՝ զերկոքին ցրցեաց և զվեցին ձեռն կարեաց և ուրախութիւն անպատմելի եղև ազգիս Հայոց, որ այսչափ թուրք սատակեցան և կորեան։

Ի թվականիս մեր ՌՃ և Դ (1655) էառ վախճան կաթողի-

45 կոսն Փիլիպպոս[23] ի սուրբ էջմիածինն, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի։ Եւ յետ նորա եղև Յակոբն || կաթողիկոս Հայոց։ 10ա

Եւ ի սոյն ամի վախճանեցաւ հայրն մեր, աւագ էրէց աէր Գէորգն և որդին իւր խոճայ Մելքոնն և եդաւ ի դուռն քաղաքի Արզրումայ եկեղեցւոյ, յիշատակ նոցին աւրհնութեամբ եղիցի. ամէն։

Ի Թվականիս մերոյ ՌՃԺԱ (1662) Մուրթազան ի Մուսուլ |գլուխն| կտրեցին և Ռուռուստամ փաշայն ի Ախըլցխայ գլուխն կտրեցին։

ՌՃԺԲ (1663) գիսաւոր աստղ մի երևեցաւ յերկինս աշնանմտէն մինչև ի զատիկն.[24] բայց շատ պակասութիւն եղև ընչից ազգիս Հայոց վաճառականաց։

Ի Թվականիս մերոյ ՌՃԺԳ (1664) եկն Յակոբ կաթողիկոսն Արզրում գնալ յԵրուսաղէմ և հասեալ ի Թոխաթ։ Ընկերակիցքն և աշակերտ վարդապետքն իւր Էջմիածինն չփոթեալ,[25] ընդ իրեար ադմկեցան և դարձուցին զկաթողիկոսն յաթոռն իւր։[26] Եւ լուաւ Եղիազար վարդապետն, ճարտասան առաջնորդ սուրբ Երուսաղէմայ, եկն ի Հալապ և եղև կաթողիկոս իքնագլուխ և կամէր ընդիմանալ և հակառակիլ Յակոբայ կաթողիկոսին։ Եւ լուեալ զայս Մարտիրոս վարդապետն ի Կաֆայ ել և եկն։

ՌՃԺԴ (1665) Թվին գնաց Էջմիածինն էառ զկաթողիկոսն Յակոբ և տարաւ ի Ստամպօլ և անկան ի դուռն Թագաւորին. || զի ոմանք վարդապետք և ժողովուրդք ի կողմն Ցակոբա 10բ կաթողիկոսին եղեն և ոմանք Եղիազարու[27] եղեն և անկան ի դրունս վէզիրին և Թագաւորին, և տային դրամ քէսայով, զի տարի մի տային զԵրուսաղէմ Եղիազարին և առնէին բազում քէսա և միւս տարին տային Մարտիրոսին և առնէին բազում քէսա, մինչ որ Բ (2) կողմն ևս անկան ի ներքոյ բազում պարտուց։[28] Այսպիսի ադմկով և զմիմեանս խաբելով երևելիս բարեկամ և սէր քարոզելով և ի ներքողոյն գործելով մինչ Է (7) տարի, որ անկան Բ (2) սուրբ աթոռքն՝ Էջմիածին և Երուսաղէմ, ի ներքոյ պարտուց, որ եղև մինչ ԲՃ (200) քէս[ա] դրամ։ Յետ Է (7) ամին ոչ եղև սրտիւ հաշտութիւն և կրկին էառ Եղիազարն Երուսաղէմ և ոչ եղև հաշտութիւն ընդ Մարտիրոսին։ Եւ ձանձրացեալ կաթողիկոսն Յակոբ ել ի Թվականիս մերոյ ՌՃԻԱ (1672) ի Ստամպօլա և եկեալ ի սուրբ աթոռն իւր Էջմիածինն։[29]

Ի Թվականիս մերոյ ՌՃԺԶ (1667), նոյեմբեր ամսոյն եղ 11ա շարժ սաստիկ Երզնկան, որ քաղաքի Բ (2) եկեղեցին և բազանիք, տունք և ապարանք տապալեցան, անթիւ հայ և տաճիկ կորեան ի ներքոյ հողին, զոր տէր աստուած Արզրումա քաղաքս հանդերձ երկրեաւն ազատեալ փրկեաց, զի սակաւ մի եհաս առ մեզ, որ մինչ էաք ի ժամ աղօթից և կատարէաք զերեկոյի ժամն սակաւ մի երերեալ և եթող, և օրն էր չորեքշաբթի։[40]

Դարձեալ ՌՃԺԷ (1668) յաւուր նաւակատեաց Յայտնութեան տեառն մերոյ ի լուսանալ առաւօտին, որ յասելն փառք ի բարձունս, ահագին որոտմամբ և սաչիւն դողաց երկիրն Շամախու, Գանճայու և Թիւլիսու և Երևանայ։ Ապա ումմեք երկրի վնաս ոչ եղև, բայց միայն Շամախու, տեսցուք եղբայրք և զգուշասցուք, որպէս ասէն մարգարէն՝ «ո՛ հայի երկիր և տա գողալ սմա» և

այլն. զի եղև յայանի և մեծ հրաշք, որ աղօթից զօրութիւնն
ցուցաւ յայտնապէս, զի որչափ ժողովուրդ, որ կային ի Շամա-
խոյ քաղաքին յեկեղեցին ընաւին ոչ քար մի անկաւ, ոչ Ա (1)
մարդոյ զարար եղև, այլ արտաքոյ եղեալքն ընդ հողով կորեան
5 և կործանեցան։[31]

* * *

Մատենադարանի № 8184 ժողովածուի մեջ գտնվում է նաև Հակոբ Կարնեցու հոր՝ Գեորգ քահանայի կենսագրությունը։ Ինչպէս երևում է կենսագրության վերնագրից, Հակոբ Կարնեցին այն գրել է իր եղբոր՝ Մաղաքիայի,[1] իր որդիների և ազգականների խնդրանքով։ Կենսագրության վերջում հեղինակը խոստովանվում է, որ այն գրել է. «...ոչ թէ ամբարհաճ բարուք և կամ վասն գովութեան, այլ ի խրատ և ուսումն թոռանց նորին և մանկանց սրբոյ եկեղեցոյ քահանայից և սարկաւագաց, որք ականայտեսք էին վարուց նորա»։

Կենսագրականում բացի Գեորգ քահանայի կյանքին վերաբերող տեղեկություններից, կան նաև պատմական տեղեկություններ՝ ջալալիների, 1606 թ. սովի, Կեղի քաղաքի և մի շարք անձնավորությունների մասին։ Նկատի ունենալով, որ այս կենսագրականը Հակոբ Կարնեցու մի նոր, մինչև այժմ անհայտ աշխատությունն է և բովանդակում է պատմական հետաքրքիր տեղեկություններ, տեղավորեցինք սույն ժողովածուի մեջ Հակոբ Կարնեցու ժամանակագրության առընթեր։

---

[1] Հակոբ Կարնեցին Մաղաքիայի խնդրանքով գրել է նաև «Տեղագիր վերին Հայոց» աշխատությունը։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՄՆ ՀՕՐՆ ՄԵԾՈՒՄ ԳԷՈՐԳԱ ՓԱՀԱՆԱՅԻՆ Է, ԹԷ ՈՐՊԷՍ Է ԵԿԵԱԼ Ի ԹԷՈԳՈՒՊՕԼԻՍՍ ԵՒ ԿԱՄ, ՈՐ ՅԵՐԿՐԷ Է ԵՂԵԱԼ, ՀԱՌԵՑԻՑ ՓԵՋ ԿԱՐԳԱՒ ԵՂԲԱՅՐ ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՒ ՈՐԳԻԲ ՄԵՐ՝ ՍԿՏՐԻՋ, ՍՈՂՈՄՈՆ ԵՒ ՊԼՈՒՋ ՅՈՎԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱՋԳԱԿԱՆՔ ՄԵՐ 1ա

Զի եղեալ է հայրն մեր ի բնիկ զիւղաքաղաքէն Կեղոյ[37] որդի բարէպաշտ ծնօղաց զաւակ։ Անուն հօր իւրոյ Միքաք և մօրն՝ Դուլինար։ Եւ առեալ է նոցա աստուած Բ (2) որդիս՝ Դաւիթ և Մարգարէ։ Եւ մայրն առաւել երկիւղած է եղեալ յաստուծոյ և սիրօղ ժամատեղաց և մեծատան դուստր։ Եւ յաւուր միում գնացեալ է եկեղեցին ապրիլի ԻԳ (23) և լուեալ է զասմաւուրաց պատմութիւնն բազմաչարչար նահատակին Գէորգա և խնդրեալ է յաստուծոյ և սրբոյն Գէորգա, թէ լինիցի ինձ այսուհետև զաւակ արու, եդից զանուն նորա Գէորդ և նուիրեմ յաստուծոյ։ Եւ տէր տա զհայցուածս նորա։ Եւ յետ ժամանակաց յղանա և ծնանի զաւակ երկոքեակ ի մի փորոյ ՌԼԲ (1583) թվականին. միննարու և միւսն էգ և մկտրեալ զնէ անուն տղային Գէորդ և քվերն Մարիամ։ Եւ աստուծով սնանին երկոքին յոյժ։ Եւ ըստաստն Գիւլինար աչ ըստինն տղային տա հանապազ և ձախն՝ աղչրկանն։[38]

Եւ լինին տղայքն է (7) ամեա և տա Գէորդ յուսումն գրոց առ անուանի վարպետն Մակար։ զի ընդ այն ժամանակն յար և նման երաժիշտ և բանիբուն ոչ է եղեալ շրջակա բոլորքս նման Մակարա, զի Կեղեցի Ղուկաս վարդապետն, որ է ի շարս փիլիսոփայից վարդապետաց և է վարպետ Սրապիոն կաթողիկոսին և Մովսէսին, զի Մակարն և Ղուկասն միատեղ են պաշտեցեալ։ Զի այն ժամանակն յոյժ չէն եղեալ է Կեղի, բովանդակ հայք և անուանիք և դասատուն վարդապետաց։ Եւ Գէորդ պատանին լինի ԲԺ (12)-ամեա և կարդա Զ (6) կանոն Սաղմոսն և զՑիսուս որդին բուն. և բարեպաշտն Միքաք խնդայ ընդ կարդալ տղտին և առնու նմա Ցիսուս որդի և շարակնոց։ Եւ ինքն հանապազ ի յառ և ի տուր վաճառականութեան շրջի՝ գնալով Արզրում և ի Ցամիթ։ Եւ ի ժամանակին յայնմիկ պեղծ ազգն քրդաց ապրստամպ և Ջալալի բազում են եղեալ, որ զմիմեանց զերկիրն ասպատակեն, և թալնեն և գողանան եղեր հանապազ և յանցս ճանապարհաց և ի լերինս բազումք որսան և ըսպանեն, որ դեռևս սովորութիւն նոցա այն է, որ մինչև Բ (2) և Գ (3) անգամ զերկիրն Կեղու և Բալվա թալաներ և աւիրեալ են, զի դեռ ॥ ևս Օսմանցիք ոչ են եղ-

1բ

2ա

եալ այնչափ հզօր զօրութեամբ և նուաճեալ զամենայն աշխարհ, զի անախրացեալ է ի թագաւորաց։ Վասն որոյ առքի վերայ տարոյ աւերումն է սկսեալ և ողութիւն հացի։ Եւ բարեպաշտն Միրաք եկեալ կա Արզրում և առնու ապըրշմեղէնս և ասպապեղէն ե ցուրեանս, զի տարցէ ի տուն, և գնացէ ինքն Համիթ, վաճառել զինչս իւր, բազում ընկերօք։ Եւ մինչ հասեալ են երկիրն Հանտերձու,[34] բազում զօրք Մարաց հասեալ են ի վերայ նոցա և զամենեսեան սրախողխող արեալ են և զինչս ամենեցուն տարեալ են։ Եւ գումգան աղաղակի նոցա, հասանի ի Կեղի։ Եւ եկան տեարք մեռելոցն ընդանեօք և Գուլինարն ևս չորեսին աղաղակեցան ի գանգատ Արզրում առ փաշայն, զի թերևս ողորմեսցի ընդանեաց մեռելոցն և գտցէ զապրանքն նոցա։ Եւ առաքէ փաշայն բազում զօրք և ոչ գտանեն։ Եւ եկեալքն ոմանք կու գնան աշխարհն իւրեանց և կէսք մնացեալ են աստ։ Եւ մայր Գէորգին ասէ՝ «որդեակք երկիր մեր ողութիւն է, կացցուք աստ տարուոջ մի և յետոյ գնասցուք»։ Եւ այսու պատճառաւս մնացեալ լինին աստ։ Եւ Գէորգ պատանին հանապազ ընթանա եկեղեցին և ււագ || 3բ երէցն տէր Մկարիչ տեսանէ զԳէորգ աջողակ և փոյթ առ ի յուսումն, առնու յաշակերտութիւն։ Եւ ձայնէ զմայրն և որդիացուցանէ զնա։ Իսկ մայրն Գէորգի ասէ՝ «զխոստումն, որ առ աստուած» և ուրախութեամբ առեալ ձեռանէ ողային և տա ի տէր Մկարիչն ասելով՝ «ի քեզ յանձնեցի Գէորգս առաջի աստուծոյ, որպէս ի հնումն Աննա ետ Սամուէլ Հեղի քահանային և ես տամ քեզ»։ Եւ Գէորգ մնացեալ առ ոտս տէր Մկրտչին և պաշտէ զՍաղմոսն և զշարական[ն]սն ամենայն։ Եւ մայր Գէորգին հարսնացուցանէ զաղջիկն և ինքն Բ (2) որդովն վախճան առնու։ Եւ մնա Գէորգ միայն և օր ըստ օրէ անկանի սով մինչ, որ թվականն Ռ և Ծ լինի,[35] այնպէս սաստկանա սովըն ամենայն երկիր, որ շուն և զկատուն և մարդ զմարդ ուտեն, որ ինքն տէր Գէորգն պատմէր, որ բազում նեղութիւնն եկեալ էր ի վերայ նորա։ Այպա տէրաէրին թարկն ոչ էր տուեալ, նոյնպէս տէր Մկրտրիչն առաւել սիրէ զնա։ Եւ Գէորգն ճշմարտութեամբ ծառայէ նմա և օր ըստ օրէ զարդանա, և հասեալ ի չափ հասակի ուսանի գիր տէր Մեսրոպէն, որ էր որդի տէր Մկտրիչին։ Եւ լինի ջահրնկալ և փոյթ ||[36] 3ա ի սաղմոսերգութիւնն, և ի պտտաւորութիւնն եկեղեցոյ և քահանայիցն։ Եւ տէր Մկտրիչն քան զորդի առաւել սիրէ, զի յաւուր նեղութեանն օգնեաց նմա և փեսայեացուցանէ զԳէորգ և տա եղբօր թոռն իւր Մանանայ անուամբ, յոյժ անմեղ և այսպէս մտանէ ի կարգ աշխարհի։

Եւ ի հասանել ՌԿ (1611) թվականին հաւանութեամբ քահանայիցն և ժողովրդոցն ձեռնադրի քահանայ։ Եւ տայ աստուած նմա զաւակ՝ յետ ու առաջ է (7)։ Բ (2) որդին և Ա (1) աղջիկն մեռնի և մնա Գ (3) որդի՝ Մելքոնն, Յակոբ և Մաղաքիա և աղջիկ մի Գուլինար անուն։ Եւ տէր Գէորգն օր ըստ օրէ յառաջանա ի քահանայութիւնն և ժիր ի ժամակարգութիւնն մինչ որ եհաս թվականն Ջր[37] և վախճանեցաւ Մանանայն, որ ըստ ուղ գոր-

ծով զանուննն ելից, որ Մանանայ էր, զոր տէր աստուած ողոր-
մեսցի նմա։ Եւ Յեսայ տէր Գէորգն այրի է. եւ առաւել ստացաւ
սրբութիւն և ռանակացութիւն. մինչ որ էանց տարի մի և փոխ-
ճանեցաւ տէր Մկրտիչն յաւուր Յայտնութեան տեառն մերոյ,[39]
որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի։ Զի հաւանութեամբ քա-
ղաքիս և հրամանաւ Փիլիպպոս ‖ կաթողիկոսին եղին զտեղի 3բ
վարպետին իւրոյ զտէր Գէորգն, աւագ էրէց մայրաքաղաքիս
Արզրումա։ Եւ նա հով[վ]էր զժողովուրդն փառաւորապէս։ Եւ
որդիք նորա զարգացան և եղեն յոյժ վարժ գրոց և եղանակաց
տաղի և շարականի և հնազանդ հօրն իւրեանց, հլու և հպատակ
ամենեցուն։ Եւ եմոյծ զնոսա ի կարգ աշխարհի և ետ նոցա աստ-
ուած ուստերս և դստերս՝ բազում թոռունք Գէորգ քահանային,
որ ծաղկեցաւ հոգով և մարմնով, որ բնաւին պակասութիւն ոչ
ունէր մարմնաւոր և թէ հոգևոր։ Եւ մեծ որդին Մելքոնն եղև
այր կատարեալ և խորհրդական իմաստուն և յոյժ վաճառական
և անուանի քէրվանպաշի և խոճայ. և Մաղաքիան ընդ նմա.
և Յակոբն և ձեռնասուն աշակերտն իւր՝ Սուքիասն առաքեաց,
աւագ էրէցն տէր Գէորգ, ՌՂ (1641)[39] թվին էջմիածինն առ կաթո-
ղիկոսն Փիլիպպոս, և նայ ձեռնադրեաց զնոսա քահանայ. և եղեն
նոքա այր կատարեալ ի կրթութիւնս աստուածային գրոց հին
և նոր կտակարանաց. եկին և եղեն ժամասացք ի դէմս հօրն
իւրեանց Գէորգա։ Եւ ընդ այն ժամանակն[40] ‖ ժողովուրդքն ամե- 4ա
նեքեան ընչեղք և փարթամք էին զոյիւք և իշխանք բազում.
էմին և զոմրուկչի, զի այնպէս ջերմ սէր ունէին ի վերայ քա-
հանայից և եկեղեցաց, որ բնաւ ոչ հրաժարէին վարդապետաց
կշտէն, մինն ելանէր և միւսն մտանէր, կերակրօք և ողորմու-
թեամբ և հարցաքննութեամբ գրոց, զի զեռևս պիղծ Օսմանցիքն*
ի քուն էին, այսպիսի չար շլթախ և շամաթայ չունէին։ Եւ ինքն
տէր Գէորգ յաջող ժամու հանգիպեալ և բարի կարգաւորութեամբ
հովուեաց զժողովուրդն իւր և արար բազում կարգս և ուղղու-
թիւնս եկեղեցոյ և եղև ՀԲ (72) ամաց կատարեալ թվով. և
Մելքոնին եղեն ամք ԽԲ (42) և ցաւք պատեցին զնա ի յաղիսն,
որ է քէսմա, և բազում աւուրս հիւանդացաւ և բարի խոստո-
վանութեամբ վախճան էառ առաջի հօրն իւրում։
Ի թվականիս մերոյ ՌՃ և Դ (1655)-ն, ապրիլի Բ (2)-ն զոր
տէր աստուած ողորմեսցի նմա և զորդին Սողոմոնն ընդ յիր-
կայն աւուրս արասցէ։ Եւ եթող սուգ մեծ եղբարցն և ծերունի
հօրն իւրոյ Գէորգա, որ անմխիթար լայր և ասէր՝ «և ես մե-
ռայց ընդ որդոյ ‖ իմոյ սիրեցելոյ»։ Այլ ոչ մեկուսացաւ եկեղե- 4բ
ցուն, մինչ որ լուաւ աստուած աղօթից նորա և յետ Գ (3) ամ-
սոյ ցաւք մահու պատեցին զինքն Ը (8) օրեա. և յարաժամ պա-
տարագէր և յանկողնի եւս հաղորդեցաւ և խօսէր և աւրհնէր զա-
մենեսեան քահանայքն և ժողովուրդքն սիրով կեալ ընդ միմեանս։
Եւ ամենեքեան ժողովեալ էաք ընդ նմա և ունկն դնէաք խօսից
նորա հանդէտ. և էառ վախճան այնպէս հեշտ, որպէս խնծոր մի
հանէ ոք ի ծոցոյ իւրմէ, և ուրախութիւն մեր ի տրամութիւն

* Բնագրում «Օսմանցիքս» ձևով։

փախեցաւ. և լացաք զմեծ ժամս, զի բարձաւ խորհրդականն ի
միջոյ և եթող զմեզ որբս: Քանզի էր հայրն մեր Գէորգ անձամբն
երկայն և լայն, կարմիր երես և երկայնաքիթ, ճաղատ և բոլո-
րամօրուս, սակին և փառահեղ, ամենայն բարութեամբ լիլի: Հան-
գաւ հայրն մեր, ի սոյն թվականի ՌՃ և Դ (1655), յուլիս ամ-
[ս]ոյի Բ (2). ի նոյն աւուր յուրում ծնեալն էր և վախճանե-
ցաւ, զի ինքն ի կենդանութեանն իւրում ասէր հանապազ թէ՝
«Ես յաւուր Ներսէսի տօնին եմ ծնեալ», ի նոյն օրն || և էառ վախ- ծա
ճանն: Եւ բարձեալ տարաք զմարմին սաղմոսիւք և պատարա-
գօք և եդաք ի դուռն միաբան սուրբ Աստուածածնի. որոյ յիշա-
տակն աւրհնութեամբ եղիցի. ամէն: Ապա այս, որ գրեցի ոչ թէ
ամբարհաճ բարուք և կամ վասն գովութեան, այլ ի խրատ և
ուսումն թոռանց նորին, և մանկանց սորայ յեկեղեցոյ քահանա-
յից և սարկաւագաց, որք ականատեսք էին վարուց նորա: Բեր-
ցեն զբարի վարս նորին առ իւրեանս և ինքեանք պատմեսցեն
զետնամնացից իւրեանց, զի և նոքա ժառանգօղք լիցին մասին
ի լոյս Ս. Քրիստոսի մարդասիրին փառք յաւիտեանս. ամէն:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում գրված է «գտնեալ» ձևով, այնուհետև «ն» տառը չնշված է. այդ ձևով էլ պահեցինք։

2. Բնագրում ամենուր «մկտրել» և «Մկտրիչ» ձևով։

3. Տեր Գեորգը Հակոբ Կարնեցու հայրն էր։

4. Թերևս «եղեալ» ձևով։

5. Հակոբ Կարնեցին է։

6. Համաձայն Ա. Դավրիժեցու, այս տեղի է ունեցել 1621 թ. հունվարի 14-ին (էջ 638)։

7. Թուրքերեն նշանակում է «Դու առածուն սիրիր, առածուն էլ կանչիր» (պետք է լինի առտծուն սիրողը, թող աստված կանչի՝ «Ալլահի սևվան, ալլահ չաղրուուն»։

8. «Եղիցի» բառը բնագրում գրված է 7ա էջի այ լուսանցքում։ «Հայոց նոր վկաներրդ» ժողովածուի մեջ Նուրիջանի նահատակությունը չի հիշված։

9. Կարինի Ապաղա փաշայի ապստամբության և նրա վարած կռիվների մասին տես նաև Գր. Կամախեցու ժամանակագրության մեջ,էջ 184, 212—233։ Հմմտ. Ա. Դաւրիժեցի, էջ 73, 638—640։

9ա. պետք է լինի «ի նոյն» կամ «ի միում»։

10. Ա. Դավրիժեցու համաձայն Մովսես Տաթևացին կաթողիկոս է օծվել 1629 թ. հունվարի 13-ին (էջ 439, 640), իսկ Ալիշանը նշանակում է 1630 թ. («Այրարատ», էջ 231)։

11. Մովսես Տաթևացին ըստ Ա. Դավրիժեցու մահացել է 1632 թ. մայիսի 14-ին (էջ 439), Ալիշանը նշում է՝ 1633 թ. մայիսի 14-ին (նույն տեղ, էջ 231)։

12. Սույն Մինասը և Գր. Կամախեցու մոտ հիշված Մինաս վարդապետ Կարնեցին, կարծում ենք, միևնույն տնձնավորություններն են։ (Հմմտ. «Ժամանակագրութիւն», էջ 180, 181, 168, 349, 390, 391)։

13. Ասի կաթողիկոս Մինասի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պահել Գր. Կամախեցին, ըստ որի նա կաթողիկոս լինում է 1619 թվին։ Մականվամբ կոչել են Քացախ «Վասն ահարկու և խրոխտ զրուցատրութեան դոլոյն, որ էր ի նոյն երկրէն Կիլիկեցւոց ի Սիս քաղաքամիջէն...» (էջ 333)։ Քացախը մահացել է 1632 թ. (էջ 335)։ Ըստ Չամչյանի վերջինս Ղուկաս Կեղեցու աշակերտն էր («Պատմութիւն Հայոց», հ. Դ, էջ 519), մինչդեռ Գր. Կամախեցու համաձայն «...ի տիս մանկութեանն առ ոտս Յովաննէս (Անթափցի— Ա. Հ.) կաթողիկոսն էր սնեալ և վարժեալ» (էջ 333)։ Համաձայն Ալիշանի Մինաս Քացախը Սսի կաթողիկոսն է եղել 1627—1632-3 թ. թ. («Սիսուան», էջ 218)։

14. Այսինքն՝ 1633 թ. հունվարի 6-ին, մինչդեռ ըստ Ա. Դավրիժեցու Փիլիպպոս Աղբակեցին կաթողիկոս է օծվում 1633 թ. հունվարի 13-ին (էջ 316, 641։ Հմմտ. Սամ. Անեցու շար. էջ 178)։

15. Տեր Մկրտիչը Կարինի ավագ երեցն էր, որի մահից հետո հաջորդեց Հակոբ Կարնեցու հայրը՝ Գևորգը։ Հակոբ Կարնեցին իր հոր Գեորգի կենսագրության մեջ հիշում է, որ տեր Մկրտիչը մահացել է 1634 թ. հունվարի 6-ին։

16. Սույն նախադասությունը մեր կարծիքով նշանակում է, որ Մուրադ IV-ը 1635 թ. Վարդավառին (հուլիսի 15-ին) հասել է Կարին։ Մինչդեռ Համմերի կարծիքով Թուրքերը Կարինում լինում են 1635 թ. հուլիսի 10-ին, շարժվելով Երևան, նրանք յոթերորդ օրը, այսինքն հուլիսի 17-ին Կարսի առչև ճամբար են դրել („Geschichte des Osmanischen Reiches", dritter Band s. 148): Կարինի գրավման Հակոբ Կարնեցու վկայությունը մեզ հավանական է թվում, որովհետև այդ դեպքերի ժամանակ նա 17 տարեկան պատանի էր և ականատես դեպքերին։

17. Բնագրի «էառ զԵրևան Ը օրն» հատվածում հեղինակը հավանորեն ակնարկում է Երևանի նվաճումը օգոստոսի 8-ին 1635 թ.։ (Տես և հմմտ. «Ազգապատում», էջ 2433, J. Hammer „Geschichte des Osmanischen Reiches „dritter Band, s. 150): Սակայն Երևանի գրավման մասին XIII ժամանակագրությունը այլ տեղեկություն է տալիս։ Տես վերևում, էջ 196, 199, ծանոթ. 36։

18. Օրմանյանի հաշվումներով պարսիկները Երևանը գրավել են 1636 թ. սեպտեմբերին (նույն տեղ, էջ 2435)։ Տես և հմմտ. XIII ժամանակագրությունը, էջ 196։

19. Բնագրում սույն բառը գրված էր հապավված՝ «տրոր». նախընտրեցինք կարդալ «տեր-սեր» և ոչ «Տիրատուր»։

20. Հմմտ. «Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը», Երևան, 1938, էջ 31։

21. Հմմտ. «Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը», էջ 32։

22. Մուտուրկը գյուղ է Կարինի գավառում։

23. Ըստ Ա. Դաւրիժեցու (էջ 439) և Զաքարիա Ագուլեցու (էջ 45) Փիլիպպոս կաթողիկոսը մահացել է 1655 թ., մարտի 25-ին։

24. Այսինքն՝ 1663 թ. սեպտեմբերի 22-ից մինչև 1664 թ. ապրիլի 10-ը։

25. Բնագրում «շփթեալ» ձևով։

26. Հեղինակը նկատի ունի Օնոփրիոսի խառնակություններն էջմիածնում (տես «Զաքարիա Դարկաւագի պատմագրութիւնք, հ. Բ, էջ 71—72։

27. Բնագրում «եղիաղարլու» ձևով։

28. Եղիաղարի և Հակոբ Ջուղայեցու միջև տեղի ունեցած պայքարի ժամանակ գործադրված կաշառքների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը։ Տես և հմմտ. „Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг." Тифлис, 1902, стр 279, Հմմտ. նաև «Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը», էջ 66։

29. Հակոբ Ջուղայեցին իբրև 7 տարի մնացել է Կ. Պոլսում։ Այդ բանը հիշատակում է նաև ինքը, 1672 թ. օգոստոսի 28-ին լեհահայերին ուղղած կոնդակի մեջ. «... եօթն տարի է որ ի սուրբ աթոռոյս հեռացեալ՝ աւր ըստ աւրէ հաշիմք և մաշիմք ի տառապանս, և ոչ կարեմք աստի ելանել, զի մի կաշառօք աւերեցեն զուղղեալն մեր...» («Ալիշան «Կամենից», էջ 264)։ Տես և հմմտ. Սրուանձտեան «Թորոս աղբար», Բ մաս, էջ 398—410։

30. Սույն երկրաշարժի մասին պահվել է մի այլ տեղեկություն Մատենադարանի № 1773 ժողովածուի 430ա էջում. «Թվին ՌՃԺԶ (=1667) նոյեմբերի ԺԴ (14), յաւուր չորեքշաբթի, յիններորդ ժամու շարժ եղև ի Ցեղընկան քաղաքի, յառաջ ի խորոց անդընդոց գոռալոյ ձայն եկաւ, ապա յանկարծակի ի թարթելական շարժ եղև, բաղում շինուածք, տունք և մաշիթներ, և եկեղեցիք, և բաղանիքներ, փութկայներ, և քաղաքի պարիսպն և այլ շինուածք փլան և բաղում մարդիկք ոպանին զորոց որքանութիւնն աստուած միայն գիտէ»։

31. Սույն երկրաշարժի մասին դարձյալ պահվել է հետաքրքիր տեղեկություն. «Թվին ՌՃԺԷ (=1668) յունվար ամսոյ Դ (4) սաստիկ և ահագին շարժ եղև յամենայն սահմանս Ատրպատականի, ի յառաւօտուն մինչ զհարցի ժամն ասէաք։ Եղև թնդումն և զկնի նորին եկն շարժն և այնքան ուժգին եղև, մինչ զի կանթեղք և շահք, որք կախեալք էին յեկեղեցոյն ամենեքեան տարաբերեալք երթային և գային. և մարդիկք, որք ընդ երեսս որմոյ յեցեալք կանգնեալք կային ի տեղւոյն ի բաց ձգեաց. և եղև շարժս այս յԱրտաւել քաղաք, ի Թավրէզ, յԵրևան, ի Տփխիս, ի Գանջայ, ի Շամախի, ի Դամուրղափուն և յամենայն սահմանս իւրեանց։ Եվ յայսմ շարժմանէ Հախպատայ վանից եկեղեցոյ ներսի երեսէն որոմոյ քարինքն թափեցան և եկեղեցին, որում անուն Տեսանց ասէին, որ ի մէջ Հախպատայ և Ստնահնոյ կար շինեալ, բնաւին բլաւ։ Եվ ի Տփխիս քաղաքին մէկ նոր շինեալ եկեղեցոյ որմն և վերին բերդի որմն խախտեցաւ։ Իսկ Շամախի քաղաքն հիմն ի վեր լեալ ամենեւին տապալեցաւ, որ բնաւին ոչ մնաց շինուածք և անթիւ մարդիկք մեռան, զորոց զթիւն աստուած միայն գիտէ»։ (Ձեռ. № 1773, էջ 430ա և բ)։

32. Կեղի գյուղաքաղաք, որի անունով էլ կոչվում է գավառը։ Այն գտնվում էր 4-րդ Հայքում, հետո կոչվել է Խորձունեաց։ Հմմտ. Ա. Դաւրիժեցի, էջ 441։

33. Բնագրի 1ա, բ և 2ա էջերի ներքևի լուսանցքում գրված է՝ «Վասն հօրն մերում Գէորգա և վարուց նորին» ենթավերնագիրը։

34. Հանտերձու երկիրն արդյո՞ք պատմական Հանձիթը չէ։

35. Այսինքն 1606 թ.։ Տես վերևում, էջ 185—186։

36. Բնագրի 2բ և 3ա էջերի ներքևի լուսանցքում գրված է՝ «Վասն վարուց Գէորգա քահանային» ենթավերնագիրը։

37. Այսինքն՝ 1633 թ.։

38. Այսինքն՝ 1634 թ. հունվարի 6-ին։

39. Տես նաև վերևում, էջ 242։

40. Բնագրի 3բ և 4ա էջերի ներքևի լուսանցքում գրված է «Վասն վարուց Գէորգ քահանային և որդոյ նորա Մելքոնին» ենթավերնագիրը։